

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

131:1 • 2011

Bönderna var den agrara revolutionens innovatörer

MATHS ISACSON* *Uppsala universitet*

Pablo Wiking-Faria, *Freden, friköpen och järnplogarna: drivkrafter och förändringsprocesser under den agrara revolutionen i Halland 1700–1900* (Göteborg: Institutionen för historiska studier, Göteborgs universitet 2009). 475 s. (Summary in English: Peace, freeholding and iron ploughs: Motivating forces and processes of change during the agricultural revolution in Halland 1700–1900.)

Ämnet för Pablo Wiking-Farias doktorsavhandling i historia har genom åren lockat nya forskare till omfattande empiriska studier. Skälet är, som han själv skriver, att den agrara revolutionen är en av de allra viktigaste brytpunkterna i västvärldens historia: övergången från ett agrart, självförsörjande, feodalt präglat samhälle till ett industriellt, marknadsinriktat, kapitalistiskt samhälle. Hur skall denna övergång förstås?

Forskarna är i stort sett eniga om den agrara revolutionens innehåll, med Wiking-Farias egna ord, den agrara revolutionens *tekniska delar*. De är överens om tidsförloppet samt betydelsen av nya redskap, nyodlingen, nya grödor, nya odlingssystem och förbättrad kreatursstam. Men medan vissa lägger större vikt vid marknaden samt kulturella och sociala processer, betonar andra tekniska nyheter och maktförhållanden.

Med "revolution" menar Wiking-Faria inte att det var en snabb utan en *genomgripande* omvandling. För Sveriges del kan den dateras till tiden från andra hälften av 1700-talet till slutet av 1800-talet, med epicentrum från 1820-talet till strax efter mitten av 1800-talet. Hallands omvandling låg inom detta tidsspänn. Slutpunkten för den agrara revolutionen sätter han till cirka 1900. Den jordbruksidkande befolkningens andel var då under 50 procent.

För att kartlägga och kontrastera förloppet mot den tidigare icke-bondepositiva adelsperioden (1550–1720) hade han helst börjat studien med

* Fakultetsopponent

1700-talet. Källorna är dock få och föga bra före 1740-talet. Den huvudsakliga undersökningsperioden blir därför från 1740-talet till sekelskiftet 1900.

Avhandlingens huvudfrågeställning och huvuduppgift är att undersöka vilka drivkrafter som var verksamma under den agrara revolutionen och vilken teori som bäst förklarar den. Till detta vill Wiking-Faria "ge ny kunskap kring de tekniska delarnas utveckling och samspelet mellan dessa delar", det han summerar i begreppet *förändringsprocesser*.

Wiking-Faria utgår ifrån en underifrånteori. Han tar avstånd från ovanifrånteorin och den med den sammanhängande spridningsteorin. Enligt dessa initierades förnyelsen uppifrån, från herrgårdar och gods i Skåne och Halland, under 1800-talet dessutom av hushållningssällskapen: ny teknik och nya metoder spreds socialt nedåt till de konservativa bönderna. Skiftesreformerna var avgörande eftersom "bytvånget" låste bönderna i gamla driftsformer.

Wiking-Faria sätter i stället böndernas villkor och göranden i centrum och söker förklaringarna till utvecklingen i samhällets produktivkrafter och maktrelationer. På så vis ansluter han sig till en historiematerialistisk tradition som under 1970-talet och tidigt 1980-tal var vanlig i regionala studier av den agrara revolutionen.¹

Underifrånteorin utgår ifrån att de självägande bönderna agerade rationellt och var angelägna att utveckla sina jordbruk för att förbättra levnadsvillkoren. Adliga godsägare hade inte samma drivkraft eftersom godssystemet ändå gav dem makt, status och välstånd.

Wiking-Faria har genomfört ett omfattande forskningsarbete för att verifiera hypotesen om de självägande bönderna som den drivande kraften under den agrara revolutionen. Självägandet tillsammans med bondepositiva samhällsförhållanden från 1720 utgör en hypotes. Även andra förklaringar till den agrara produktionsökningen beaktas: skiftena, folkökningen, marknaden, sädesspriset, naturförhållandena, freden och potatisen.

Socialgrupper och deras villkor

Avhandlingens nyckelbegrepp, vid sidan av den agrara revolutionens tekniska delar och förändringsprocesser, är *jordbrukare*. De hade minst ett årder eller en plog samt en ko. Bönder hörde självfallet till denna grupp, liksom torpare, icke-jordägare som arrenderade jord, undantags-

1. Företrädare i Sverige för underifrånteorin var historikern Christer Winberg, d.v.s. Wiking-Farias för tidigt bortgångne handledare, och ekonomihistorikern Lars Herlitz. Inflytelserika västeuropeiska forskare är Mark Overton, B. H. Slicher van Bath och Jan De Vries. Ovanifrånteorins företrädare i Sverige var historikern Sten Carlsson, etnologerna Nils Arvid Bringéus och Albert Eskeröd. Till de internationellt namnkunniga forskarna med ett ovanifrånperspektiv hör, enligt Wiking-Faria, Gordon Edmund Mingay, Jonathan David Chambers samt Ester Boserup.

folk (f.d. bönder) och jordbruksidkande ståndspersoner (inkl. godsägare).

Juridiskt fanns tre kategorier bönder: skattebönder som ägde sin jord och erlade skatt till staten och dess befattningshavare; kronobönder som brukade jord som ägdes av staten; samt frälsebönder som brukade adelsjord, betalade sitt arrende i pengar och produkter samt utförde ett obegränsat antal dagsverken (hoveriet, en kvarleva från den tid då Halland hörde till Danmark). Alla arbetsföra personer i bondehushållen var dagsverksskyldiga. Systemet var avskytt och ledde till omfattande protester under bland annat 1770-talet.²

Skattebönderna hade stark besittningsrätt och hade politiskt inflytande lokalt, regionalt och nationellt. Kronobönders och frälsebönders situation var långt svagare. De saknade besittningsrätt till den jord de brukade och hade ringa politiskt inflytande. Sämst var frälseböndernas situation. Godsägarna hade rätt att avhysa dem, vilket de också gjorde på flera håll i Halland under 1800-talet. Driften koncentrerades till huvudgårdarna där det skapades "storskaliga herrgårdslandskap med stora åkerytor och raka alléer". Frälsebönderna ersattes av torpare med liten jordtäppa och statare utan jord men med tung dagsverksskyldighet. Frälsegårdarna revs och brukarna fick flytta eller sälla sig till skaran av torpare och statare.

Jordägandet var inte statiskt. Redan 1701 fick bönderna, med vissa förebehåll, rätt att friköpa jord, först från staten och från 1789 även från adeln (allmänna frälset och från 1810 det ypperliga). I början var det penningstarkare personer som tog för sig, men efterhand klev bönderna fram och köpte både krono- och frälsejord. Friköpen blir en nyckelfaktor i avhandlingsförfattarens analys.

Från mitten av 1700-talet och under flera år framåt skedde för Sverige ovanligt många friköp just i Halland. År 1754 var 14 procent av mantalet (ett kameralt mått motsvarande bärkraften) i Halland friköpt. År 1845 var siffran 75 procent. Wiking-Faria konstaterar att det "var svenskt rekord i friköp".

Undersökningsområden, perioder och källor

Wiking-Faria har inte undersökt hela Halland utan har valt nio områden som studeras vart 20 år. De är valda utifrån antagandet att såväl sociala förhållanden som naturförhållanden påverkade förändringsprocessen. Urvalet av socknar har gjorts utifrån en indelning av Halland i fyra naturgeografiska områden: norra Hallands mellanbygd, norra Hallands skogsbygd, mellersta Hallands slättbygd och södra Hallands slättbygd. Inom varje område har Wiking-Faria valt ut socknar med mycket respektive lite frälsejord och med eller utan herrgårdar.

2. Protesterna mot hoveriet har behandlats i en doktorsavhandling i historia: Staffan Smedberg, *Frälsebonderörelsen i Halland och Skåne 1771* (Uppsala 1972).

Tjugotvå socknar (av totalt ett nittiototal) ingår i studien, från Lindome och Älvsåker i norra mellanbygden, där andelen frälsemantal i mitten av 1700-talet var knappt 20 procent, till Ränneslöv, Ysby och Skummeslöv i söder, där andelen frälsejord var drygt 70 procent. Vilka områden gick då i bräsch för den agrara revolutionen – adelsområden eller bondeområden?

Wiking-Faria studerar omvandlingen under en längre tidsrymd än flertalet andra svenska agrarhistoriker. Utifrån graden av självägande kartläggs förloppet under tre epoker: 1720–1800, 1800–1860 samt 1860–1900. Källmaterialet utgörs i första hand av bouppteckningar och lantmäterihandlingar (skiftesakter). Totalt har han excerperat och bearbetat 2 305 bouppteckningar från jordbrukare, samt 26 bouppteckningar från adelsmän. Härtill kommer 596 lantmäteriakter för perioden 1690–1925. Andra källor är kronofogdehandlingar, sockenbeskrivningar, svaren på 1858 års finanskommités frågelista om tillståndet för landets näringar, landshövdingeberättelser, samtida landskapsbeskrivningar och, vilket är metodiskt innovativt, elva bevarade plogar på Varbergs museum samt samtida teckningar och målningar från Halland.

Det är en enastående prestation att excerpera, bearbeta och analysera detta omfångsrika och bitvis svårbearbetade källmaterial!

Resultatredovisning

Undersökningen och hypotestestningen redovisas i sju kapitel, till vilka 23 bilagor är länkade. I bilagorna utreder avhandlingsförfattaren en rad besvärliga metodfrågor, till exempel hur han konstruerat sitt generalprisindex och hur han har gått tillväga för att omvandla insamlade data till tabeller. Till detta kommer flera specialbeskrivningar.

Längst och informationsrikast är kapitel 2, om jordbruksredskapen. Här ställs årderbruket mot plogbruket, träplogar mot järnplogar, utan respektive med svängd vändskiva, och här utreds harvarnas, vältarnas och jordbruksmaskinernas konstruktion samt regionala och sociala utbredning. Wiking-Faria frågar också om järnredskapen infördes när järnpriset var lågt i relation till spannmålspriset. Något sådant samband finner han inte. Avgörande var i stället gårdarnas resurser: när dessa växte skaffade sig jordbrukarna järnredskap. Huvudslutsatsen i kapitlet är att det förelåg "ett mycket tydligt samband mellan självägande och introduktion av nya redskap". Skogsbygden avviker dock från mönstret. Här infördes järnredskapen först i slutet av 1800-talet.

Samma sociala och regionala mönster beläggs i det stora hela (med några undantag) i de följande kapitlen, som utreder var nyodlingen skedde och vilka som gick i täten, vilka odlingssystem som användes, vilka grödor som odlades, korntalets utveckling i relationen till gödslingen, skiftesrörelsens

förlopp och roll för utvecklingen samt vilka kreatur som fanns på gårdarna och deras storlek.

Resultaten och slutsatserna från de empiriska kapitlen presenteras i ett tredelat avslutningskapitel: samhällsförändringar ur ett bondegynnsamt perspektiv, förändringsprocesser under den agrara revolutionen samt revolutionens drivkrafter.

Vilken epok var gynnsammast? Den adelsdominerade perioden före 1720 var det inte. Från 1720 blev samhällsförhållandena bättre för bönderna, och under epoken fram till sekelskiftet 1800 skedde en återhämtning, men ingen förnyelse värt namnet revolution. Minimistandarden tryggades och små förbättringar genomfördes. Ensådet visar sig ha varit väl så dynamiskt; olika sädesslag såddes omväxlade på åkern som kompletterades med ett ordnat gödselbruk. Åkrar som var utsugna lades igen. Ängar bröts tillfälligt upp och besåddes. Detta så kallade äckerbruk var ett embryo till växelbruket, som hör till senare delen av 1800-talet. Skördarna av hö och spannmål ökade redan under ensådet.

Tillväxten gick inte lika fort i alla delar av Halland. I tätén gick norra mellanbygden (Lindome/Fjärås). Här blev bönderna tidigt självägande och de skaffade järnplogar och järnharvar. Korntalet var högre än på andra håll och nyodlingarna kom i gång omkring 1780. På andra plats i förnyelseligan kom Tvååker som hade en lägre grad av självägande än norra mellanbygden men som ändå var ett bondedominerat område. I adelsdominerade slättområden i söder förekom däremot ingen förnyelse före 1800-talet. Så ej heller i skogsbygden.

Under den andra epoken, från 1800 till 1860, förnyades överlag Hallands jordbruk. Det var en period "då allt hände". Antalet självägande bönder steg, järnplogen och järnharven infördes på bred front, nyodlingarna sköt fart och arealen åker steg kraftigt, liksom korntalet (från 4 till 7). Redan 1820 var Halland självförsörjande på spannmål. Parallellt steg folkmängden, i första hand genom ökningen av antalet obesuttna. Från 1820-talet odlades potatis på åkrarna (tidigare på kållåkern), vilket snabbt förbättrade försörjnings- och hälsoläget. Förnyelsen gav utslag i en starkare och självhävdande bondeidentitet, uttryckt bland annat i bonadsmåleriet.

Utvecklingen i de nio områdena var inte likartad. Skogsbygden släpade fortfarande efter övriga bygder. Adelsdominerade områden i söder låg också efter de bondedominerade i norr samt Tvååker i mitten, men avståndet krympte med friköpen. De bondedominerade områdena blev fler och utvecklingen tog fart även på andra håll. Slättbygden i söder ryckte fram och blev jämbördig med bondeområdena i norra mellanbygden.

Under den sista epoken, 1860–1900, fortsatte den snabba omvandlingen av jordbruket, som blev alltmer marknadsorienterat. Havre såldes från

1850-talets mitt via Göteborg till England, en försäljning som nådde sin topp på 1880-talet och sedan sjönk tillbaka. I dess ställe ökade produktionen av kött, fläsk och mjölk för en växande marknad.

Växelbruket bredde ut sig och stenröjningen tog fart i skogsbygden. Det förbättrade möjligheterna att bedriva ett rationellt åkerbruk med järnredskap och maskiner. Jordbrukare med framtidstro köpte maskiner som reducerade behovet av arbetskraft. Borgerliga ideal påverkade nu bondeidentiteten.

Wiking-Faria urskiljer i avslutningskapitlet en geografisk gräns mellan ett bondedominerat och ett adelsdominerat område. Gränsen gick vid Tvååker och namnet blir följaktligen Tvååkersgränsen. Huvudslutsatsen blir att den agrara revolutionen kom norrifrån och inte söderifrån. När omvandlingen väl tagit fart gick den dock snabbare i den gamla adelsbygden på slätten i söder än i skogsbygden, som hamnade på efterkälken.

På avhandlingens sista sidor återvänder författaren till frågan om "hur de olika tekniska delar som ingick i agrara revolutionen utvecklades eller påverkade varandra – det vill säga förändringsprocesserna" samt vilka drivkrafterna var under den agrara revolutionen. Han avvisar tidigare förklaringar, som folkökningen, prisutvecklingen, marknaden, storböndernas ledande roll, skiftenas upplösande kraft samt lerjordarnas och potatisens betydelse. Bönderna var "rationellt tänkande jordbrukare" som tog vara på de lokala förutsättningarna i syfte att förbättra försörjningen. Bönderna – inte adeln eller andra ståndspersoner – var innovatörerna. På ett område backar han dock: växelbrukets introduktion. Här gick godsägarna i täten. Bönder med trygg besittningsrätt var inga traditionalister, men det fordrades bondepositiva samhällsförhållanden för att processen skulle ta fart. Perioden från 1720 till 1860 var en sådan period. Naturtypen kunde dock hämma processen. Stenigheten förklarar eftersläpningen i skogsbygden, tillsammans med den låga andelen självägande bönder.

I en kort avslutning resonerar Wiking-Faria om Hallandsstudiens giltighet för andra regioner i Sverige och i Nordvästeuropa. Inte förvånande finner han att underifrånteorin kan förklara förändringarna även på andra håll i norra och nordvästra Europa. De självägande bönderna var drivande i omvandlingen.

Avhandlingens styrkor och svagheter

Wiking-Farias avhandling har många starka sidor, däribland den långa undersökningsperioden, den tydliga hypotesen, de klara frågorna och svaren. Studien vilar på ett imponerande stort källmaterial som han vunnit ny kunskap ur, trots metodiskt kluriga problem. Kopplingen mellan kapitlen och bilagorna är tydlig. Slutsatserna är välunderbyggda och transparensen god.

Resultatredovisningen i 86 tabeller, 32 diagram och 46 kartor samt 64 bilder underlättar läsandet.

Avhandlingen är tesdrivande och testande men ger samtidigt konkreta uppgifter om jordbruksdriften och de problem som jordbrukarna ställdes inför när de moderniserade åkerbruket. Bland annat belyser han problemet med att nyodlingarna bröt balansen mellan åker och äng; jorden blev utsugen. Ny näring måste tillföras åkrarna, vilket fungerade med kogödsel och tång. Däremot fungerade det inte med mörkläsing (en kalkrik lera som grävdes fram under matjorden), något som godsägare Peter von Möller och hushållningssällskapet propagerade för under några årtionden, men som utarmade jorden.

Till avhandlingens svagheter hör att Wiking-Faria ibland utesluter tolkningar som inte ligger i linje med underifrånteorin. Den kritiska fråga som bör ställas är om underifrånteorin uppfyller kraven på en *teori* i form av en serie systematiserade antaganden med förklaringsanspråk och med en tydlig rangordning mellan olika faktorer. Snarare är det ett underifrån*perspektiv* som han applicerar på utvecklingen i Halland. Författarens huvudförklaring har i stället stora likheter med vissa institutionella teoretikers betoning av äganderätten som grundläggande för den ekonomiska utvecklingen i Västerlandet.¹ Rätten till friköp (skatteköpen) var dessutom en uppifrånkommen rättighet, given under Karl XII:s regeringstid (1701), i hopp om att självägande jordbrukare skulle befrämja "landets odling".²

Bouppteckningarna används flitigt för en rad centrala beräkningar och slutsatser. Wiking-Faria är medveten om att källan har sina problem och han beaktar dem. Men det finns fler svårigheter, inte minst representationen och värdeuppgifterna, som kan ha påverkat resultaten.

En jämförelse med uppgifter i andra källor hade varit på sin plats vid beräkningen av antalet bönder på olika jordnaturer. En beräkning av andelen kronobönder utifrån uppgifter i tabell 2.4 och 2.5 visar att den överlag sjönk i de nio områdena, vilket är rimligt. Däremot är det inte troligt att deras andel samtidigt steg i Fagered och Grimeton från 1740 till 1800, i Kvibille mellan 1800 och 1860 samt i Ränneslöv mellan 1860 och 1900. Kan svaret vara så enkelt att antalet döda i de olika bondekategorierna inte överensstämmer med den verkliga fördelningen på jordnaturer (alla fattiga som dog efterlämnade inte bouppteckningar; det fanns få aktiva kronobönder som dog unga)? En begränsad kontroll mot mantals- och husförhållningslängder hade kunnat ge svar på frågan om tillförlitlighet och bondegruppernas andelar.

Andra kritiska synpunkter som kan riktas mot bouppteckningsmaterialet rör möjligheterna att de upptagna värdena är för låga, vilket andra studier

1. Se Douglass C. North & Robert Paul Thomas, *Västerlandets uppgång* (Stockholm 1993).

2. *Nordisk familjebok*, bd 25, "Uggleupplagan" (1925), s.v. "Skatteköp".

har visat. Om undervärderingar förekom i Halland, om de dessutom inte var generella utan partiella och om värderingsprincipen förändrades över tid kan det ha färgat slutsatserna om förändringsprocessens regionala och sociala mönster.³

En fråga som kom upp i samband med disputationen gällde tillgången på marknader före 1860-talet. Wiking-Faria tillerkänner inte marknaden någon roll för att starta förändringsprocessen, utan den fick betydelse först när den agrara revolutionen hade mognat, det vill säga under perioden 1860–1890. Han menar också att det inte var priset på havre som låg bakom den stora exportökningen via Göteborg utan andra faktorer. Men varför fanns en sådan kapacitet för havreexport från de bondedominerade områdena efter mitten av 1800-talet? Är svaret att det sedan länge fanns en avsättning för havre i västsvenska städer, i underskottsområden på landsbygden och i andra europiska länder? Vilka kriterier bör för övrigt ställas på en marknad i det tidigindustriella agrara Sverige?

Fler frågetecken kan resas mot resonemang och slutsatser. De är ändå marginella i relation till Wiking-Farias arbetsinsats och avhandlingens klara disposition, detaljrikedom och slutsatser, som definitivt ökar vår kunskap om den agrara revolutionen i Sverige.

3. Se t.ex. Maths Isacson, *Ekonomisk tillväxt och social differentiering 1680–1860* (Uppsala 1979) s. 220–225.